

ANDERLE ÁDÁM

ELMARADOTTSÁG-TUDAT ÉS MODERNIZÁCIÓS AMBÍCIÓK LATIN-AMERIKÁBAN A 19-20. SZÁZADBAN*

Latin-Amerikában a felvilágosodás kora óta a politikai gondolkodást meghatározó alaphelyzet az az élmény, hogy a szubkontinens rádöbbsent: országaik elmaradtak Európa és az USA fejlődésétől.

Ezért az elmaradottság-tudat és a modernizációs stratégiák keresése jellemzi a 19-20. századot, legyen szó tervekről, modellekről vagy megvalósult, működő struktúrákról.

Mindazonáltal úgy vélem, ez az alaphelyzet két alapvetően eltérő élményt jelentett Latin-Amerika számára, s ennek megfelelően két, tartalmában eltérő történelmi periódust látok, amelyeknél a határt, a fordulópontot valahol a 20. század második évtizedében kereshetjük...

Röviden szólva úgy is fogalmazhatnánk: a 19. századot a „lemaradtunk” élménye („atraso”) jellemezte, amely a legfejlettebb országokhoz való felzárkózást reálisnak, történelmileg belátható rövid időn belül lehetségesnek tartotta. Ez a felfogás alapvetően mennyiségi kérdésként szemlélte a különbségeket, és természetesen ennek megfelelően keresett mintákat, politikai modelleket – elsősorban Európában – a lemaradás megszüntetésére.

A 20. század második évtizedében jelentkezik az a felismerés Latin-Amerikában, hogy ez a modernizációs törekvés immár egy évszázada sosem sikerült, legfeljebb az elmaradottság modernizálódott. Az ekkor átalakuló politikai tudat immár más: *elmaradottság-tudattá* („*subdesarrollo*”) lett, ami – ahogy én értelmezem ezt – immár nem mennyiségi, hanem *minőségi* kérdésként kezeli a szubkontinens problémáit, megértve: Latin-Amerikában a *hagyományos* kapitalista úton nem lehet a modernizációt *sikeresen* megvalósítani, ezért új, más utakat kell keresni.

Ez az alapélmény az 1920-as évektől már igen erős Latin-Amerikában, és újfajta politikai gondolkodást, a politikai modell-alkotás és stratégia-építés más módszereit, más útjait alkotja meg – a politizálás új formáival együtt.¹

Mire gondolok? Az általam első szakasznak, a „lemaradtunk”-élmény periódusának nevezett időszakban a politikai gondolkodók az európai minták, modellek átvételét sürgetik, próbálják megvalósítani. Ez egyfajta *másolás* (*mimetismo*) állandó jelenlétét jelenti a politikai életben és gondolkodásban. Ezt a jelenséget legjellegzetesebben a 19. század második harmadában talán a latin-amerikai „romantikus civilizátorok” jelentik: Alberdi, Sarmiento, Echeverría, Bilbao és társaik.

Ezt a magatartást bírálta bölcsen *Andrés Bello*, amikor figyelmeztette e fiatal generációt: Európa „számunkra mindig modell, kalauz, módszer lesz, amely egyengeti utunkat, de ... Amerika – nem Európa”.²

E gondolat és figyelmeztetés politikai konklúzióit a *latin-amerikai pozitívizmus első generációja* igyekezett levonni a 19. század második harmadában, amikor nem

* A tanulmány előadásaként hangzott el Sevillában, 1990. októberben az Európai Latin – Amerikanista Történészek Társasága IX. Kongresszusán, a „Politikai modellek Latin-Amerikában” szekcióban.

egyszerűen politikai mintákat, modelleket akart másolni vagy átvenni, hanem *adaptálni* akarta ezeket Latin-Amerika sajátosságainak megfelelően. Azaz, a „mimetismo” korszakát az „adaptación” periódusa követte. Mindez persze egy új, erőteljes szociológiai szemlélet születését is jelentette, és a *társadalmi modellekről* való gondolkodás megszületésével járt együtt.

Azaz, a 19. század második harmadától a *politikai modell – társadalmi modell* egymáshoz való viszonya is a politikai gondolkodás tárgya-témája lett.

Ez a *politikai és társadalmi aspektus* szerintünk a *nemzet* problémájában, a nemzetről alkotott koncepciókban kapcsolódott leginkább össze – s nem véletlenül! A modernizálódó latin-amerikai nemzetfelfogások a századfordulótól ugyanis három kérdést vetettek fel: kik vagyunk, mit akarunk, merre tartunk?³

Mint látjuk, a második és a harmadik kérdés a *cselekvésre* és a jövőre vonatkozó *dinamikus* választ igényel és új politikai modellek és stratégiák megfogalmazásával járt együtt – természetesen meglehetősen eltérő válaszokat és modelleket formálva, annak megfelelően, hogy a nemzetfelfogás mennyire szűk vagy tág: oligarchikusan *fehér* vagy *mesztic* nemzetfelfogás, esetleg olyan *integrált* koncepció, mely az ország minden „faját” a nemzet részének tekintette.

Egyszóval, úgy tűnik, hogy a nemzetfelfogások karaktere és a politikai modell-típusok között erős kapcsolat található – egyébként mindkét említett korszakban. Az „elmaradottság-tudat” korszakában azonban az előzőhöz képest már más válaszok lesznek dominánsak. A „mimetismo” és az „adaptación” jellemzői helyett ezt az 1920 után jelentkező *felismerést* – némi leegyszerűsítéssel – az „*autoctonismo*” fogalmával jellemezhetjük. Miről van szó?

Arról, hogy ezidőben megszületett a felismerés: a fejlett országok által bejárt út Latin-Amerika számára járhatatlan. Ez az álláspont és felismerés pedig felvetette egy *másfajta*, új, *saját út* igényét és ambícióját. Ennek persze sokfajta változatát: az indigenizmót, a gyarmati és 19. századi múlthoz visszaforduló nosztalgikus kreol konzervativizmust, a *harmadik út* keresését – például a perui APRÁ-nál, mely ezen új álláspont filozófiai megalapozásaként kidolgozta a „történelmi Tér-Idő” koncepcióját. Ide sorolhatjuk a Mariátegui által képviselt *demokratikus szocializmus modelljét* is.⁴ De még az új másolásként, utánzásként megjelenő *kommunista* és *fasiszta* pártok és mozgalmak is egy másik („harmadik”) útként, modellként igyekeztek megjelenni, egyaránt elutasítva a kapitalista liberalizmus alternatíváját.

Ezek az új felfogások Latin-Amerikát már glóbus-koordinátákban szemlélték: egyre inkább felismerték a szubkontinens függését, deformálódását, torz voltát és Ázsiával, Afrikával hasonlították össze sorsát. Egyszóval: a két világháború között kezd megszületni a „a harmadik világ-tudat”, és a *függés* („dependencia”) tudata.

A latin-amerikai politikai gondolkodás ezen jellegzetességeiből következik, hogy a politikai modellek építésénél mindig alapkérdésként vetődött fel: *mi az oka az elmaradottságnak?*

A 19. században, a *mimetismo* periódusának válaszaiban a domináns ok a gyarmati múlt és az alsóbbrendű *színes fajok* (indiánok, néger, meszticek, lattok) voltak, s a politikai terápiákban ennek megfelelően jelent meg a *fehér* bevándorlás növelése mint *Leitmotiv*, és a gyarmati struktúrák és intézmények (egyház, nagybirtok) szétzúzásának hirdetése.⁵

A második szakaszban – „adaptación” – az *oktatás* szükségessége és a *proteccionizmus* kapott hangsúlyt az előbbieket mellett,⁶ míg a harmadik szakaszban –

„autoctonismo” – az antiimperializmus feladatai fogalmazódtak meg sokféle formában, újjáformálva a *kontinentalizmus* eszméjét is.⁷

Ezek az új politikai modellek és stratégiák (*indigenismo*, *aprimo*, „*fascismo criollo*”, stb.) persze *alternatív modellek*. A *működő* és „sikeres” politikai modelleket ugyanis a 19. század végétől az imperialista tőkével összefonódó hazai oligarchiák alakították ki (maguk is felhasználva a pozitivistá teóriákat).

A két világháború között a legsikeresebb új gyakorlati modellt a *diktatúra*, a *diktátor* latin-amerikai intézménye – amely persze paradox módon maga is „autochtón” intézmény, hiszen a 19. századi *caudillo* metamorfózisával jött létre.

A nagy hasonlóságok ellenére ugyanis teljesen *másfajta* hatalomgyakorlásról van szó a *diktátor* és más a *caudillo* esetében. A *caudillo* 19. századi jelenség, mely egy országon belül egy szűkebb régió uralkodó elitjének érdekeit képviseli a „nemzeti”, országos hatalomban; a *caudillo* a belső nemzeti piac hiányának, a belső integráció hiányának a produktuma – egyebek mellett. A *diktátor* ellenben „modern” figura, 20. századi jelenség: az imperialista tőkével összefonódó latin-amerikai oligarchiák érdekeit kifejező „össznemzeti” intézmény – minden visszataszító vonásával együtt is.⁸

Mindkét jelenség ugyanakkor ugyanazt a problémát tükrözi szélsőséges formában: az államhatalom domináns, omnipotens szerepét a latin-amerikai fejlődésben.

Mert, ha elemezzük a 19-20. századi politikai stratégiákat és modelleket, közös gondolati vonásként tűnik elő, hogy a modernizáció folyamatában, az elmaradottság leküzdésében az államnak minden áramlat óriási szerepet szánt – ideológiai eltéréseikkel együtt is. Ez pedig jellegzetesen a világ periférikus régióiban jelentkező vonás a felvilágosult abszolutizmusok kora óta. És ami az állam omnipotens szerepével együtt jár: Latin-Amerikában a politikai modellek megvalósítása, bevezetése mindig *felülről* építkező jellegű, mindig az állam által megvalósítandó reformokat jelentett.

Míndez azt jelenti, hogy a latin-amerikai történeti fejlődésben a „civil társadalmak” *alautól* építkező modernizációs tevékenysége a politikai gondolkodásban sosem kapott hangsúlyos szerepet – az ún. forradalmi áramlatoknál sem.⁹

Ez a jelenség összefügg a latin-amerikai gazdaság- és társadalomfejlődés jellegzetességeivel, ahol egymás mellett, egymásra *torló* élték-élnek együtt a különböző történelmi eredetű üzemformák, termelési viszonyrendszerek vagy maradványaik, meglehetősen áttekinthetetlené téve a társadalmi viszonyok rendszerét – etnika (faji) és osztályszempontból egyaránt.¹⁰ Egy ilyen, mozgásban lévő, letisztultalan társadalomban a politikai orientáció és szerveződés sajátos formái kellett, hogy kialakuljanak.

A *mestizaje*, az etnikai keveredés előrehaladásával és az etnikai viszonyok sokféleségével függ össze például a latin-amerikai nemzetté válás új vonása a két világháború között. Az „integrált” nemzettudatok születéséről van szó (*bolivianidad*, *peruanidad*, *cubanidad*, *brazilianidad*, stb.). És hasonlóképpen ezzel magyarázható az ún. *populista*, *vertikális* jellegű pártok születése (pl. APRA, peronizmus, mexikói PRM) is, melyek hatékony modellt jelentettek a politikai harc és a társadalmi integráció számára egyaránt: önmagukat ugyanis nem a korábbi etnikai koordináltak közt (indian, fehér, mulatt, mesztic), hanem össznemzeti, etnikumok és osztályok feletti politikai képletként tétélezték, nagy etnikai toleranciát is tükrözve. Sikereiknek ez a titka.¹¹

Írásunkban néhány olyan szempontra szeretnénk volna felhívni a figyelmet, amelyek a latin-amerikai politikai fejlődés alapvető koordinátáit, paramétereit jelentették a 19-20. században, és melyek állandó tényezőkként befolyásolták a szubkontinens politikai történetét.

A magyar történeoszt – Latin-Amerikát kutatva is – saját nemzetének és a kelet-európai régiónak a fejlődési sajátosságai foglalkoztatják. Nevezetesen az a probléma, hogy a magyar és a kelet-európai fejlődés története szinte zsákutcák története, ahol minden új modernizációs stratégia vagy modell új kudarcot eredményezett a 19-20. században – ahogy Latin-Amerikában is! A két régió történetének összehasonlító kutatása már ezért is nélkülözhetetlen és szükséges feladat lehetne.

JEGYZETEK

- 1 Erről bővebben lásd *Anderle Ádám: Nemzettudat és kontinentalizmus Latin-Amerikában*. Budapest, 1989. Az előadás gondolatmenete jórészt e munka konklúzióira épül.
- 2 *Andrés Bello: Las repúblicas hispanoamericanas*. In: *Autonomía cultural. Latinoamérica. Cuadernos de Cultura Latinoamericana*, 11. szám. Mexico, 1978, 9-16.
- 3 Ezt a kérdést így először az uruguayai *A. Zum Felde* fogalmazta meg: *El proceso histórico del Uruguay. Esquema una sociología nacional*. Montevideo, 1920. 5.
- 4 Vessé össze *Anderle Ádám: Movimientos políticos en el Perú entre las dos guerras mundiales*. La Habana, 1985.
- 5 Ez a legjellemzőbb az argentin „civilizátorok” munkásságában (Alberdi, Sarmiento).
- 6 Ez a latin-amerikai pozitivisták hozzájárulása a politikai gondolkodáshoz. Vö. *Ádám Anderle: El positivismo y la modernización de la identidad latinoamericana*. In: *Anuario de la Escuela de Estudios Hispanoamericanos*. Sevilla, 1989.
- 7 Nálunk is ismert példák: José Martí és később A.C. Sandino
- 8 *A caudillo* – probléma meglehetősen vitatott a szakirodalomban Vö. Pl. *John Lynch: El sistema del poder caudillista*. (VII. Congreso de AHILA.) Firenze, 1984. Kézirat: *Uő: Los caudillos de la Independencia: enemigos y agentes del Estado y de la Nación en Hispanoamérica*. Bonn, 1984, 197-219. A caudillo és diktátor közötti összehasonlítás fenti gondolatmenete kutatásainkból leszűrt konklúzió.
- 9 Ez a gondolatmenet a magyar társadalomtudományokban közhelyszámba megy, ám Latin-Amerika vonatkozásában még nem, s különösen hiányzik a két régió – Kelet-Európa és Latin-Amerika történeti fejlődésének összehasonlító elemzése.
- 10 Erről bővebben *Anderle Ádám: Munkásmozgalom Latin-Amerikában. 1870-1959*. Budapest, 1983. a gazdasági fejlődésről szóló fejezetekben.
- 11 E gondolatmeneteket korai és még hipotetikus formában lásd *Anderle Ádám: Problemas de la identidad nacional en América Latina*. In: *Análisis* (Lima), 1982, 11. szám, 3-17.; kidolgozott formában *Uő.: Nemzettudat ...* 226-261. old.